

Қ.Е. Тауенов¹, Т.Т. Еспенова²

¹ Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті

² Т. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы

ЭЙДЖИЗМ – ҚАРТАЮДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК МӘСЕЛЕСІ РЕТІНДЕ

Аңдатпа

Мақала «қарт адамдар» терминінің анықтамасына және оның әлеуметтану ғылымындағы типологиясына арналған. Әлемде егде жастағы адамдардың өсуі байқалады, осыған байланысты қарт адамдарды қазіргі экономикалық шындыққа бейімдеу бойынша әлеуметтік бағдарламаларды даярлау қажеттілігі туындауда. Егде жастағы адамдардың әлеуметтік бейімделу мәселелері әлеуметтану ғылымының зерттеу тақырыбы болып табылады, сондықтан «қарт адамдар» ұғымын талдау ғылыми-зерттеу қызметі тұрғысынан маңызды болып көрінеді.

Түйінді сөздер: қарт адамдар, геронтология, қартаю мәселелері, бейімделу, нарықтық экономика, медициналық-әлеуметтік мекемелер, мемлекеттік қолдау.

Тауенов К.Е.¹, Еспенова Т.Т.²

¹ Казахский национальный педагогический университет им. Абая

² Казахская Национальная академия искусств им. Т.К.Журганова

ЭЙДЖИЗМ – СОЦИАЛЬНАЯ ПРОБЛЕМА СТАРЕНИЯ

Аннотация

Статья посвящена определению термина «пожилые люди» и ее типологии в социологической науке. В мире наблюдается рост людей преклонного возраста, в связи с чем появилась потребность развертывания социальных программ по адаптации пожилых людей к современным экономическим реалиям. Проблемы социальной адаптации людей пожилого возраста является предметом изучения социальной науки, поэтому анализ понятия «пожилые люди» представляется важным с точки зрения научно-исследовательской деятельности.

Ключевые слова: пожилые люди, геронтология, проблемы старения, адаптация, рыночная экономика, медико-социальные учреждения, государственная поддержка.

К.Е. Тауенов¹, Т.Т. Еспенова²

¹ Kazakh National Pedagogical University named after Abai

² Kazakh National Academy of Arts named after T.K. Zhurgenov

AGEISM – A SOCIAL PROBLEM OF AGING

Abstract

The article is devoted to the definition of the term «elderly people» and its typology in sociological science. The world is witnessing the growth of elderly people, in connection with which there is a need to deploy social programs to adapt older people to modern economic realities. The problems of social adaptation of the elderly is the subject of social science, so the analysis of the concept of «older people» is important from the point of view of research activities.

Keywords: elderly people, gerontology, problems of aging, adaptation, market economy, medical and social institutions, state support.

XX ғасырдың басынан әлеуметтанушылар эйджизм мәселесіне ғылыми қызығушылық

танытқанымен, посткеңестік кеңістікте ғылыми институттар оған назарын аудармады. Ескі тәртіптер мен экономикалық стратегиялардың жойылуына байланысты мемлекет субъектілері мен оның институттары арасындағы қатынастардың өзгеруі ғылыми қоғамдастықтың назарын еңбек нарығындағы кемсітушілік проблемасынан алшақтатады. 2000 жылдардың басында ТМД елдеріндегі жағдайдың тұрақтануы эйджизмді әлеуметтік-саяси тұрғыдан қарастыруға мүмкіндік берді. Терминнің өзін алғаш рет Роберт Нил Батлер 1969 жылы енгізген. Американдық дәрігер, геронтолог Р. Батлер салауатты қартаю саласындағы зерттеулермен айналысты және «қартаю және психикалық денсаулық» (1998) атты ғылыми еңбегімен танымал болды.

«Қартаю энциклопедиясында» (1987) ол эйджизмді «қартаю себебінен адамдарды жүйелі стереотиптеу және кемсіту үдерісі, сондай-ақ терінің түсі мен жынысына байланысты нәсілшілдік пен сексизм» деп анықтады. Ағылшын тілінің халықаралық энциклопедиялық сөздігінде (1999 ж.), эйджизм қарт адамдарға бағытталған дискриминация немесе алалаушылық ретінде де түсіндіріледі. Осылайша, эйджизм белгілі бір жас тобындағы адамдарға осы санаттың жасына байланысты теріс немесе қорлайтын көзқарас ретінде анықталады [1; 18 б.].

Осы тұжырымдаманың көптеген анықтамалары бар болғанына қарамастан, олардың барлығы эйджизмнің еңбек қызметінде дискриминацияны білдіретіндігін және белгілі бір дәрежеде егде жастағы азаматтарды әлеуметтік қамсыздандыру кезінде байқалатындығын дәлелдейді. Гендерлік сөздікте дискриминация белгілі бір топ мүшелеріне басқалары қол жеткізе алатын ресурстар мен кіріс көздеріне қол жеткізу барысында пайда болатын тосқауылдар ретінде анықталады [2].

Эйджизм әр түрлі жас топтарына жататынына қарамастан, бүкіл бұқара халық арасындағы ең қорғалмаған топ ретінде саналатын егде жастағы адамдарға қатысты көп қолданылады. Бұл проблеманың Қазақстан үшін өзектілігі зейнет жасындағы адамдардың күрт өсуіне (зейнетақы жүйесіндегі өзгерістерге қарамастан, оған сәйкес елде әйелдердің зейнетке шығу жасы 58 жастың орнына 63 жаста деп белгіленген) және жұмыссыздар санының күрт өсуіне байланысты болып отыр. Нәтижесінде бұл қоғамда әлеуметтік шиеленісті туғызады.

Эйджизмнің немесе жас ерекшелігі бойынша дискриминацияның екі негізгі түрі бар. Егер біріншісі жастарға қатысты дискриминациямен байланысты болса, екіншісі бұл жұмыстың ғылыми қызығушылығының тақырыбы болып табылатын, аға буынмен қарым-қатынас проблемасына жатады. Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігіне қарасты статистика комитетінің деректеріне сәйкес елде 2 225 млн. зейнеткерлік жастағы азамат тұрады, бұл жалпы халық санының 12%-ы. БҰҰ шкаласына сәйкес, егер 65 жастан асқан адамдардың үлесі 7% болса, халық қартайған болып саналады. Дәл осы деректер халықтың қартаю тақырыбын өзектендіреді және әлемдік аренада өзін азаматтық қоғам құрған және құқықтық мемлекет ретінде танытатын Қазақстандағы эйджизмнің таралуына зерттеу жүргізуге негіз болып табылады.

Елде эйджизмнің аңыз еместігін және оның шығу тегін талдау үшін, сондай-ақ осы қоғамға қарсы құбылысқа қарсы күрес факторларын анықтау үшін нормативтік актілер, кеңестік және батыс геронтологтарының ғылыми зерттеулері, БАҚ-тағы жарияланымдар және жеке бақылаулар дереккөз ретінде пайдаланылды. Шетелдік зерттеулерді талдау арқылы үздік көрсеткіштері бар елдердің тәжірибесіне негізделген кемсітушілікке қарсы күрес бойынша нақты қадамдар берілді.

Қазақстан Орта Азияның көптеген мемлекеттері сияқты жас ерекшелігі бойынша кемсіту проблемаларынан алыс болды. Бұған А.И. Левшин, Н.Малицкий және басқа да көптеген кеңес тарихшылары мен зерттеушілерінің жазбаларында, сондай-ақ ауызша халық шығармашылығы, салт-дәстүрлер, ертегілер мен эпостар материалдарында дәлел бар. «Қазақ даласы тарихының Геродоты» атанған атақты А.Левшиннің «Қырғыз-қайсақ ордалары мен далаларының сипаттамасы» атты кітабында көшпелі халық арасындағы қарттардың орны мен рөлін айқын көрсететін келесі жолдар келтірілген: «әкесін немесе анасын жала жабуға немесе ұруға батылы жеткен ұлын қара сиырға, құйрығына қаратып, мойнына байланған ескі киізбен отырғызды: бұл сиырды ауылдардың айналасында алып жүреді, оның үстінде баланы қамшымен ұрады; ал қызын анасына өз еркімен жазалау үшін байлап, тапсырады» [3; 174 б.].

Кеңес Одағының ыдырауы және ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрден алыстау

тенденциясы байқалатын тұтынушылық экономикаға көшу, қазіргі жастардың санасына тәуелсіз өмір сүруді және ұрпақтан-ұрпаққа беріліп келе жатқан үлкендерге құрметпен қарау қағидатын қолдайтын жақын отбасылық-туыстық қатынастардан бас тартуды насихаттайтын батыстық көзқарастардың енгізілуіне әкелді. Біздің 50 000 азаматтарымыз тұрып жатқан муниципалды және жеке қарттар үйлерінің күрт өсуі байқалады. Осы статистикаға қарап, дәстүрді сақтау және ұлтты тәрбиелеудегі аға буынның рөлін насихаттау туралы мүлдем айтқым келмейді.

Еңбек саласындағы эйджизм тақырыбына қайта орала отырып, бұл құбылыстың елдің барлық әкімшілік бірліктерінде, соның ішінде Республикалық маңызы бар қалалар мен еліміздің астана-сында таралуын атап өткен жөн. Нарықтық қатынастардың таралуы қазірдің өзінде эйджистік идеологияның пайда болуына әкелді. Ол жұмыс беруші тарапынан да, бұқаралық ақпарат құралдары, әлеуметтік медиа және теледидар тарапынан да қарт адамдарға қатысты стереотиптерді қамтиды. Футбол матчтары мен сериалдар арасындағы үзілістерде көрсетілетін жарнамалар да қоғам арасында үнемі ауыратын және қоғам мен мемлекетке тәуелді қарым-қатынасты қажет ететін қарт адамның бейнесін таратады. Мұқият бақыласаңыз бұл мәселенің қаржылық жағын да көрсетеді. Тіпті кемсітушілікке заңнамалық тыйым да көмектеспейді еңбек саласындағы өз құқықтары мен бостандықтарын іске асыруға тең мүмкіндіктер. Бұдан әрі мынадай тармақ бар: «тегіне, әлеуметтік, лауазымдық және мүлктік жағдайына, жынысына, нәсіліне, ұлтына, тіліне, дінге көзқарасына, нанымына, тұрғылықты жеріне, жасына немесе дене кемістіктеріне, сондай-ақ қоғамдық бірлес-тіктерге қатыстылығына байланысты ешқандай кемсітуге болмайды» [4].

Еңбек саласындағы кемсітушілік проблемасын шешу егде жастағы қызметкерлердің жеке тәжірибесін зерделеуден бастау алуы тиіс. Осының арқасында эйджизмнің қалай көрінетінін түсінуге және оның шығу тегін білуге болады. Осы мәліметтер негізінде дискриминациямен күресудің нақты жолдарын анықтауға болады. «Сауалнама әдістері жеке тұлғаның жас ерекшеліктерін кемсіту субъектісі ретінде жеке тәжірибесіне жүгінуге мүмкіндік береді» [5; 154 б.].

Қазақстандық стратегиялық зерттеулер институтының ғылыми ізденістерінде қартайған қазақстандық қоғамның болашағы туралы деректер келтірілген. Болашақта еңбек саласында ғана емес, эйджизмнің пайда болуы мүмкін басқа процестер мен құбылыстармен тығыз байланысты халықтың қартаюу процестері сипатталған. «Бұл қоғамның әлеуметтік стратификациясының құрылымындағы өзгерістер, зейнетақы жасы мен зейнетақы саясатының өзгеруі, қайта мамандандыру дамыту, ересектер мен қарттарды оқыту (life long education), жас пен «жас кестесі» туралы жаңа шындық пен дәстүрлі түсініктер арасындағы қайшылық, жас стратификациясының шайылуы және қайтымсыз қоғамның қалыптасуының басталуы, радикалды қозғалыстардың танымалдылығының төмендеуі, өмір сүру ұзақтығының ұлғаюына байланысты отбасы тұрғысындағы өзгерістер [6].

«Қазақстан Республикасының зейнетақымен қамсыздандыру туралы» Заңы эйджизмнің таралауының бір себебі ретінде қарастырылады. Себебі, бұл заң еңбек қызметінің аяқталуын және адамның мемлекеттік қамсыздандырумен зейнеткерлікке шығуын болжап отыр. Осы Заң және осыған ұқсас басқа да нормативтік актілер қарттардың еңбек қызметін жалғастыру құқығына нұқсан келтіреді және жұмыс берушілер арасында зейнеткерлік жастағы қызметкерлердің қызығушылығының, уәждемесінің және мүмкіндіктерінің төмендеуі туралы стереотипті таратады. Алайда, бұны негізгі алып заңды немесе Еңбек кодексін сынға алуға болмайды, өйткені дәл осы нормалар мен заңдардың арқасында бұл сала терең институционалдалып және бұл өз кезегінде оларды кемсітушілікке қарсы күресте қолдануға мүмкіндік береді.

Соңғы бірнеше жыл ішінде егде жастағы адамдардың құқықтары үшін күресетін топтар зейнетақымен қамсыздандыру жүйесін өзгертуге және міндетті түрде өсімпұлға шығуды толығымен жоюға бағытталған түрлі заң жобаларын ұсына алды. ... Бұл көзқарастың қарсыластары адамдардың зейнетке шығуына байланысты өзгерістер әлі де маңызды рөл атқаратынын айтады: осылайша жас қызметкерлер үшін жұмыс орындары босатылады [7; 382 б.].

Ешбір жағдайда кемсітушіліктің таралуы мен күшеюі үшін жауапкершілікті тек жұмыс

беру-шілерге ғана жүктемейміз, өйткені біріншіден, бұл процеске әлеуметтік институттар, БАҚ, мемлекет пен экономикалық сектор да, еңбек және әлеуметтік қатынастар субъектілерінің өздері де қатысады (бұл зерттеудің жеке тақырыбы болып табылады), екіншіден, жұмыс берушілер арасында кемелдікті, тәжірибені, жауапкершілікті, сенімділікті, тұрақтылықты, адалдықты, дағдылар мен шыдамдылықты бірінші орынға қоятын ұжымдар да бар.

Қазақстанда Эйджизм тек еңбек және әлеуметтік қорғау саласында ғана емес, сонымен қатар қоғамдық өмірдің басқа да салаларында көрінеді. Сондай-ақ, эйджизм діни сенім, жыныс, ұлт сияқты басқа да кемсітушілік қатынастармен байланысты болуы мүмкін. Шағын және орта бизнеске қысымның артуы, елдің тығыз елді мекендерінде ірі кәсіпорындардың болмауы, азиялық және әлемдік дағдарыс, Covid-19 вирусының пандемиясы өндірістің барлық салаларында және қызмет көрсету салаларында жұмыссыздар санын көбейтті. Мұндай жағдайларда жұмыс берушілер негізінен тез оқуға және жаңа талаптарға қайта ауысуға қабілетті жас мамандарға сүйенеді.

БҰҰ дайындаған әлемдік экономикалық және әлеуметтік жағдайға шолуында дамушы елдерде де, дамыған елдерде де байқалатын қарт адамдарға нашар көзқарастың себептері сипатталады. «Тәуекел факторлары көбінесе қарт адамдарға күтім жасау үшін ресурстардың жетіспеушілігімен, мұндай күтімді жүзеге асыратын адамдардың дайындығы мен білім деңгейінің жеткіліксіздігімен, қарттар үйі қызметкерлерінің өндірістік күйзелісімен, қоғамда қарттарға қатысты жағымсыз стереотиптердің болуымен және жалпы кедейлік жағдайымен байланысты» [8; 12 б.].

Сондай-ақ, егде жастағы адамдар туралы теріс пікірдің таралуына жыл сайын нашарлай түсетін әлеуетті қолдау коэффициенті әсер етеді. Әлеуетті қолдау коэффициенті еңбекке қабілетті халықтың бір қарт адамға қанша келетінін көрсетеді. Егер қазіргі кезеңде бұл деректер 1/9 болса, 2050 жылға қарай бұл сан төртке дейін қысқаруы мүмкін.

Бұл жұмыстың мақсаты Қазақстандағы эйджизмнің бастауын зерттеу (елдегі эйджизмді анықтау терең зерттеуді қажет етпейді), сондай-ақ елдегі құбылыстың таралу факторларын, макроэкономикалық процестердің әсерін және эйджизммен күрес тәсілдерін зерттеу болды. Егде жастағы адамдарды кемсітуді жою мәселесі біздің елде ғана емес, сонымен бірге экономикалық дамуында табысты саналатын, халықтың қартаюынан зардап шеккен континенттің еуропалық бөлігінде де өзекті.

Ерте дереккөздерден жиналған эйджизмге қарсы күрес әдістерінің арасында қоғамның ескі көзқарастар мен алалаушылықтардан бас тартуы бірінші орынға шығады. Ол аға буын өкілдерін экономикалық ауыртпалық ретінде көзқарасынан бас тартуға негізделуі керек. Егде жастағы адамдарды кемсітуге қарсы күрестің тиімді әдістері:

– бұл құбылыстың әлеуметтік-психологиялық мәнін түсінуге жақындауға мүмкіндік беретін эксперименталды және сауалнама рәсімдеріне психосемантикалық көзқарасты біріктіру [5; 155 б.].

– қартаюу туралы білімді кеңейту және бұқаралық ақпарат құралдары, қоғам, саясатты қалып-тастыратын адамдар, жұмыс берушілер мен қызмет провайдерлері арасында осы проблеманы түсінуді жақсарту бойынша коммуникациялық науқандар өткізу. Жас ерекшелігі бойынша кемсітушілікке қарсы заңдар қабылдау [9].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Краснова О.В. «Мы» и «Они»: эйджизм и самосознание пожилых людей // Психология зрелости и старения. 2000. – N 3. – С.18-36.

2. Словарь гендерных терминов // отв. Ред. кандидат филологических наук А.А. Денисова. Регио-нальная общественная организация «Восток-Запад: Женские Инновационные Проекты», 2002. – 256 с.

3. Левшин А.И. «Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей» // Часть 3: Этнографические известия. – Санкт-Петербург: Типография Карла Края, 1832. – С. 304.

4. Трудовой кодекс РК от 23 ноября 2015 года № 414-V ЗРК. Ст. 6.

5. Микляева А.В. Методы исследования эйджизма: зарубежный опыт // Известия

Российского государственного педагогического университета имени А.И. Герцена, 2009. – С.148-157.

6. Нуркатова Л. Как преодолеть эйджизм в Казахстане? // Информационное агентство «Центр деловой информации Kapital.kz». 05 октября 2020 год

7. Смелзер Н. Социология: пер. с англ. – Москва: Феникс, 1994. – 688 с.

8. Обзор мирового экономического и социального положения, 2007 год Развитие в условиях старения населения мира // Департамент по экономическим и социальным вопросам ООН. – Нью-Йорк, 2008 год. – С.265

9. Всемирная Организация Здравоохранения // Старение и жизненный цикл. <https://www.who.int/ageing/features/faq-ageism/ru/>

References:

1. Krasnova O.V. «Мы» и «Они»: eidzhizm i samosoznanie pozhiyih lyudei // *Psihologiya zrelosti i stareniya*. 2000. – N 3. – S.18-36.

2. Slovar' gendernyh terminov // *otv. Red. kandidat filologicheskikh nauk A.A. Denisova. Regional'naya obshchestvennaya organizatsiya «Vostok-Zapad: Zhenskie Innovatsionnye Proekty»*, 2002. – 256 s.

3. Levshin A.I. «Opisanie kirgiz-kazach'ih ili kirgiz-kaisackih ord i stepei» // *Chast' 3: Etnograficheskie izvestiya*. – Sankt-Peterburg: Tipografiya Karla Kraya, 1832. – S. 304.

4. Trudovoj kodeks RK ot 23 noyabrya 2015 goda № 414-V ZRK. St. 6.

5. Miklyaeva A.V. Metody issledovaniya eidzhizma: zarubezhnyi opyt // *Izvestiya Rossijskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta imeni A.I. Gercena*, 2009. – S.148-157.

6. Nurkatova L. Kak preodolet' eidzhizm v Kazahstane? // Информационное агентство «Центр деловой информации Kapital.kz». 05 октября 2020 год

7. Smelzer N. Sociologiya: per. s angl. – Moskva: Feniks, 1994. – 688 s.

8. Obzor mirovogo ekonomicheskogo i social'nogo polozheniya, 2007 god Razvitie v usloviyah stareniya naseleniya mira // *Departament po ekonomicheskim i social'nym voprosam OON*. – New-York, 2008 god. – S.265

9. Vsemirnaya Organizatsiya Zdravoohraneniya // *Starenie i zhiznennyi cikl*. <https://www.who.int/ageing/features/faq-ageism/ru/>